

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94:332.21(497.4Vače)"18"

Prejeto: 19. 6. 2011

Peter Vodopivec

dr., univ. profesor in znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: peter.vodopivec@inz.si

O Vačah pred velikim požarom leta 1834. Vače in okoliška naselja v gradivu franciscejskega katastra

IZVLEČEK

Avtor na osnovi cenilnega operata franciscejskega katastra predstavlja razmere v katastrski občini Vače v tridesetih letih 19. stoletja. V občini je tedaj živel 863 prebivalcev, ki so se po podatkih cenilnega operata vsi ukvarjali s kmetijstvom, kar je bilo še obrtno dejavnosti, pa je bila namenjena le domačim potrebam. Glavni poljski pridelki so bili pšenica, rž, ječmen in oves, kmetovalci pa so pridelovali tudi proso, ajdo, krompir in deteljo. Na travnikih in vrtovih so hkrati pridelali najnujnejše za domačo rabo, vendar v tako majhni meri, da ti pridelki niso bili vključeni v katastrsko cenitev. Nekoliko več je bilo živine, saj so v cenilnem operatu našli 223 volov, 158 krav, 88 telet, 300 ovac, 302 svinji in 11 konj. Avtor poskuša v zaključku oceniti denarno vrednost bruto pridelka in jo primerja s plačami tedanjih uradnikov, profesorjev in zdravnikov.

KLJUČNE BESEDE

Franciscejski kataster, cenilni operat, katastrska občina Vače, prebivalstvo, kmetijstvo, živinoreja, bruto pridelek, 19. stoletje

ABSTRACT

VAČE BEFORE THE GREAT FIRE OF 1834. (VAČE AND THE SURROUNDING SETTLEMENTS IN THE DOCUMENTS OF THE FRANCISCAN CADASTRE)

Drawing on the assessment protocol of the Franciscan Cadastre, the author presents the conditions in the cadastral municipality of Vače during the 1830s. At the time the municipality counted 863 inhabitants. According to the data from the assessment protocol, all inhabitants engaged in agriculture, and what little was left of handicraftsmen's activities was done for domestic purposes. Principal crops included wheat, rye, barley and oats, followed by millet, buckwheat, potatoes, and clover. Meadows and gardens were also used for the production of the most essential food crops for domestic consumption; however, the scope of such activities was too small for the produce to be included in the cadastral survey. Livestock was somewhat more numerous, as the detailed survey counted 223 oxen, 158 cows, 88 calves, 300 sheep, 302 swine and 11 horses. In the conclusion the author tries to estimate the monetary value of the gross crop production by comparing it against the income of the then officials, professors and doctors.

KEY WORDS

Franciscan Cadastre, assessment protocol, cadastral municipality of Vače, population, agriculture, cattle farming, gross crop production, 19th century

*V spomin na Alojza Juvana (1889–1989),
z domačije pri Praprotniku na Kleniku*

V velikem požaru, ki je zajel Vače v noči med 8. in 9. oktobrom 1834, je po podatkih v literaturi zgorelo 28 hiš, med drugim kaplanija s šolo, močno poškodovana pa je bila tudi župnijska cerkev sv. Andreja, ki so jo sicer sprva za silo popravili, vendar devet let pozneje zaradi poškodb podrli.¹ Poročilo o požaru, ki ga je ljubljanski okrožni urad 10. oktobra 1834 poslal ljubljanskemu guberniju, je bilo še precej nedoločno, saj so okrožni uradniki v njem ugotavljali le, da je ogenj na Vačah uničil velik del stanovanjskih in gospodarskih poslopij z vsem pripadajočim premoženjem, hkrati pa vzpodbudili k zbiranju pomoči za ponesrečene in okrajno gospodstvo v Ponovičah pozvali, naj čim prej pripravi natančno poročilo o vzrokih požara in nastali škodi.² Starejši Vačani so še stoletje pozneje pripovedovali, da je zagorelo »pri Gorenc«, kjer je imela »Gorenčevka v svoji shrambi polno skladovnico masla«. Delala in kuhala naj bi pozno v noč in si pri tem svetila s trskami. Ena od njih naj bi ji padla na pod in povzročila požar.³ Zgodba je ostala v spominu vse do današnjega dne, četudi v nekoliko razširjeni različici, po kateri naj bi bila Gorenčevka sama doma, do požara pa naj bi prišlo potem, ko sta se z možem sprla in je ta jezno odšel iz hiše.⁴ Zanimivo je, da v okrajni gospodski v Ponovičah o tem oktobra leta 1834 niso ničesar vedeli. V pogovoru z Vačanom Janezom Šerkom so, kot so 20. oktobra 1834 poročali okrožnemu uradu v Ljubljano, sicer res ugotovili, da je požar izbruhnil v hiši Simona Grilca, po domače »pri Gorenc«, ko je bila njegova žena Helena, mati šestih otrok, sama doma, da pa ta ni mogla ničesar več povedati, saj je v plamenih izgubila življenje.⁵

Vače (naselje oz. trg) naj bi imele leta 1831 po podatkih, ki jih je na osnovi župnijskih statusov slabo stoletje in pol pozneje (leta 1979) objavil župnik Valentin Benedik, 266 prebivalcev, v vaški župniji, ki je obsegala še naselja Ržišče,⁶ Slivna, Gora, Kandrše, Klenik, Potok, Široka Set, Laze, Zahrib

in Konj, pa naj bi tedaj živelo skoraj 1600 ljudi, med njimi nemalo otrok, saj so bile nekatere družine precej velike, nekatere pa so imele v reji tudi najdenčke in sirote, med drugim iz Trsta in okolice.⁷ Katastrska občina Vače, ki so jo v postopkih priprave franciscejskega katastra izmerili in kartografirali sredi dvajsetih let 19. stoletja,⁸ popisali ter donose in vrednost njenih zemljišč in pridelkov pa ocenili v letih 1831–1833,⁹ je bila občutno manjša od župnije. Po površini je merila 2483 oralov in 269 (s kasnejšimi popravki 427) kvadratnih sežnjev, kar je približno 1430 hektarov (1 oral = 0,52 ha, 1 kvadratni seženj = 3,59m²), poleg trga Vače pa je obsegala naselja Ržišče, Slivno, Klenik in Potok¹⁰ ter nekatere razpršene hiše, tako da sta bili »najbolj odročna hiša oz. ledina uro oddaljeni od naselja«. V občini je leta 1830 živelo 420 moških in 443 ženskih oseb, torej skupno 863 »duš«, ki so prebivale v 135 hišah in 178 stanovanjih.¹¹ Razen župnišča, ki je bilo »iz dobrega materiala« in grajeno v nadstropje, so bile druge stanovanjske hiše zvečine »še na povsem običajen način« iz lesa in v »srednje dobrem stanju«. Nekatere so imele temelje iz kamna, druge iz »dobrega materiala« grajeno pritličje, toda kritina je bila povsod iz slame. Stanovanja naj bi ne bila prostorna, še več: bila naj bi umazana in opremljena z majhnimi okni.¹²

Ob stanovanjskih so stala gospodarska poslopja, ki so bila prav tako v glavnem obložena z lesom – le maloštevilna med njimi so bila obzidana ali pa so imela s kamenjem obložene temelje. Gospodarska poslopja naj bi bila – v nasprotju s stanovanjskimi – precej prostorna: z njimi povezani podi so bili ponekod zidani, večinoma pa na zidanih stebrih in so poleg za mlatenje služili za shranjevanje listnate stelje ali »drugih orodij«.¹³ Prebivalci Vač so se v tridesetih letih 19. stoletja po podatkih katastrskih cenilcev vsi ukvarjali s kmetijstvom in le redki tudi z obrtjo, med okoli 140 lastniki stavbnih parcel pa so bili razen župnika Antona Breganta in »nadrhihterja« (ljudsko: župana) Jakoba Šerka vsi (celo lastnik mli- na na Vidrnici Janez Bregar, doma iz Ržišč) nave-

¹ Benedik, *Vače*, str. 37.

² SI ARS, AS 14, reg. VIII, fasc. 12, 22347/1834.

³ Jože Zupančič, *Pred 100 leti je požar uničil Vače*. Gl. www.vace.si/pozar.htm Članek naj bi izšel leta 1934, vendar na spletni strani ni navedeno, kje.

⁴ Ustna informacija gospe Kristine Juvan z dne 22. maja 2011.

⁵ SI ARS, AS 14, reg. VIII, fasc. 12, 23965/1834. O tem, da je bila Helena Grilc mati šestih otrok, gl.: Benedik, *Hiše na Vačah*. Na podatek me je opozoril gospod Zvonimir Kolenc, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Gospe Anki Kolenc in gospodu Zvonimirju Kolencu se zahvaljujem tudi za druge nasvete in opozorila.

⁶ V spominu domačinov izvirno Ržiše. Podatek gospoda Zvonimirja Kolenca.

⁷ Benedik, *Hiše na Vačah*. Po Benedikovih podatkih je leta 1831 v Vačah in naštetih vaseh živelo 1569 ljudi, nekatere družine pa so imele že v prvi polovici 19. stoletja po več kot 10 otrok.

⁸ SI ARS, AS 176, k. o. Vače. Katastrske mape za katastrsko občino Vače imajo letnico 1826.

⁹ Prav tam, L327 PZ (Catstral-Schätzungs-Elaborat der Gemeinde Waatsch).

¹⁰ V cenilnem operatu je bila med naselji v katastrski občini Vače omenjena tudi Široka Set, ki pa je po katastrskih mapah že spadala v sosednjo (vzhodno) katastrsko občino Rovišče. Gl. SI ARS, AS 176, L327 (k.o. Vače) in L230 (k.o. Rovišče).

¹¹ SI ARS, AS 176, L 327 PZ, Uvod, & 1 - &3.

¹² Prav tam, & 13.

¹³ Prav tam.

Pogled na Vače z juga v 17. stoletju (J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, XI. Buch, str. 624).

deni kot kmetje.¹⁴ Protipožarno sta bili – tik pred požarom leta 1834 – zavarovani samo dve hiši: kaplanija in hiša enega sedmih lastnikov stavbnih zemljišč s priimkom Klinc, obe pri štajerski protipožarni zavarovalnici, kar se je zdelo celo zapisovalcu cenilnega operata malo.¹⁵ Na vsakodnevem jedilniku prebivalcev naj bi bile običajne in tudi drugod razširjene jedi: žganci, močnik ali kaša, fižol, fižolova in zelenjavne juhe, krompir, zelje, repa in mlečni izdelki ter ob praznikih prekajeno meso.¹⁶ Zanimivo je, da franciscejski cenilni operat za vaško občino ne omenja, kaj so prebivalci pili, medtem ko so popisovalci v drugih katastrskih občinah omenjali tudi najbolj običajne in priljubljene pijače: vodo, žganje in vino.¹⁷

Katastrska občina Vače je spadala v ljubljansko okrožje (kresijo), mejila pa je na katastrski občini Peče in Kandrše na severu, na občine Peče, Drtija in

Hotič na zahodu, na občini Hotič in Konj na jugu in na občine Rovišče, Konj in Zabava na vzhodu. Za upravne, davčne in policijske zadeve je bila pristojna okrajna gosposka Ponoviče. Vače so imele tržni privilegij in so bile vse od srednjega veka trg,¹⁸ pravico do štirih letnih sejmov pa so ohranile tudi v prvi polovici 19. stoletja, kar je bilo po mnenju zapisovalcev franciscejskega katastrskega cenilnega elaborata »izjemno« (»merkwürdig«). Župnija je bila pod patronatom stiškega samostana, na Vačah (v naselju) pa naj bi bila že pred nastankom Ilirskih provinc leta 1809 tudi šola (trivialka), ki naj bi v času francoske vlade prenehala z delom.¹⁹ Po odhodu Francozov je bila šola obnovljena in je vse do požara leta 1834 delovala v kaplaniji.²⁰ Vače in okoliška naselja je s širšo okolico povezovala le ena javna cesta, okrajna cesta iz Moravč v Ponoviče, ki sta jo vzdrževali občina in okrajna gosposka in naj bi bila v »dovolj dobrem stanju«, vozne in druge poti

¹⁴ Prav tam, &3, L327 PT (Bauparzellen Protokoll der Gemeinde Waatsch, Kreis Laibach, Bezirk Ponovitsch). Anton Bregant je bil v popisu naveden kot župnik, čeprav naj bi bil po podatkih Valentina Benedika (Benedik, *Vače*, str. 59) župnik le do leta 1826, ko naj bi ga nasledil dotedanji kaplan Matevž Kristan. Ta naj bi bil nato župnik vse do leta 1865 in naj bi leta 1844 tudi »postavil« novo cerkev na Vačah. Anton Bregant je torej v spisku lastnikov stavbnih parcel v katastrski občini omenjen kot »stari župnik«.

¹⁵ Ugotavljal je namreč, da sta »bey der steyermärkischen Feuerassekuranz« zavarovani »bloß die Kaplaney und das Haus Klinz«, L327PZ, Uvod, &13.

¹⁶ SI ARS, AS 176, k.o. Vače, L327PZ, Uvod, & 3.

¹⁷ Sinobad, Radovljica, str. 52.

¹⁸ Mal, Privilegiji trga Vače, str. 116–121, Benedik, *Vače*, str. 9–16.

¹⁹ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 65. Schmidt se je v knjigi skliceval na poročilo ljubljanskega škofijskega ordinariata, ki je omenjalo, da je na Kranjskem od prihoda Francozov zaprlo vrata 16 trivialk, med njimi trivialka na Vačah. Vače so torej dobile šolo že pred letom 1809 in ne šele leta 1813, kot je domneval Valentin Benedik v knjigi *Hiše na Vačah in njih prebivalci*. Po Benedikovih podatkih so si Vačani že leta 1806 želeli šole, vendar naj bi je ne dobili. Schmidtov podatek pa kaže, da so bila njihova prizadevanja uspešna.

²⁰ Benedik, *Hiše na Vačah*.

Graščina Ponoviče v 17. stoletju (J. W. Valvasor, *Topographia ducatus Carnioliae modernae*, 1679, št. 190).

med naselji v občini in med kmetijami, ki naj bi jih vzdrževali z občinskimi sredstvi, pa naj bi bile – nasprotno – zelo slabe in speljane »prek najbolj kamnitih vzpetin«. Kot najbližji tržni kraj je bilo v cenilnem operatu navedeno »mesto« Kamnik, kjer je bil tedenski sejem vsak torek in kamor je bilo mogoče priti po okrajni cesti prek Moravč, ki pa naj bi bila »bolj slabo vzdrževana«. ²¹

V katastrski občini Vače so po cenilnem operatu prevladovala nagnjena, gričevnata, proti jugu padajoča zemljišča, ki so bila le v redkih, bolj ravnih, »dolinskih« legah primerna za »ekonomske kulture«. Polja so bila sicer izpostavljena svežemu vetru in »dobrodejnim vplivom« sonca, toda v veliki večini strma, zaradi česar so močnejši nalivi odnašali rodovitno zemljo, rastje pa je bilo nizko. Klima naj bi bila »precej zmerna«, zemljišča pa so bila razdeljena tako, da so bili hiše obdane s travniki, na katerih so rasla sadna drevesa. Od teh so se v vseh smereh širile obdelovalne površine z različnimi, med seboj pomešanimi »kulturami« in pašniki, vse skupaj pa je obdajal gozd. Omembe vredna potoka naj bi bila samo dva: južno od Vač izvirajoča Vidrnica (v cenilnem operatu – nemško: Ruschoubach) in na severu Kandrščica. Oba naj bi pri večjih nalivih prestopila bregove in povzročala manjšo škodo, Vidrnica, ki je namakala travnike južno do Vač, pa je poganjala tudi mlin s štirimi kolesi. ²² Po cenilnem operatu naj bi drugih pomembnejših potokov in vodnih virov v občini ne bilo, ni pa bilo omenjeno, da bi to povzročalo posebne težave pri preskrbi z vodo. Živine je

bilo namreč kar precej: popisovalci so našli 223 volov, 158 krav, 88 telet, 300 ovac, 302 svinji in 11 konj. ²³

Živina naj bi bila zvečine »poprečne pasme«. Govedo je bilo domačega porekla: kmetje so imeli krave po šest do sedem let za molžo in telitev, narkar so jih prodali na trgu ali mesarjem, vole pa so tri do štiri leta uporabljali za vleko plugov in voz in jih potem prodali na tedenskih ali letnih sejmih. Podobno kot govedo naj bi bile domače reje in običajne pasme ovce, ki so bile velike, močne in so imele grobo volno. Strigli so jih dvakrat letno in volno večinoma porabili doma, ovce pa so prodajali na trgu v Kamniku ali jih sami klali in prodajali meso. Skupaj z ovci so se poleti pasle prav tako prodaji na trgu namenjene koze. Konje so kupovali na Štajerskem, Hrvaškem in Gorenjskem, iz Štajerske pa so bile tudi svinje. Konje so uporabljali pri prevažanju in kmečkih opravilih, svinje pa so klali za domače potrebe in »špeh« porabili doma. Na večjih kmetijah naj bi imeli v povprečju štiri vole, tri krave molznice, dve mladi govedi, dva do tri prašiče in osem do dvanajst ovac. Živinska krma je bila takšna kot drugod: konje so poleti deloma pasli, deloma pa so jim dodajali svežo deteljo in »zelo malo ovsa«, medtem ko so jih pozimi krmili s senom, slamo in posušeno deteljo. Poleti se je ob delnem dodajanju krme paslo tudi govedo, ki je pozimi jedlo slamo »vseh vrst« in »manj sena«. Prašičja krma je bila sestavljena iz detelje, zdroba, pomij in »nekaj repe ali krompirja«, ovce in koze, ki so se poleti prav tako pasle, pa naj bi pozimi hranili s

²¹ SI ARS, AS 176, k.o. Vače, L327PZ, Uvod, & 6 in & 7.

²² Prav tam, & 5.

²³ Prav tam, & 4.

posušenim listjem in senom. Perutnine v cenilnem operatu niso omenjali.²⁴

V tedanji katastrski občini Vače naj bi poleg že omenjenega mлина na Vidrnici ne bilo »industrijskih obrti«, kar je bilo obrtne dejavnosti, je bila očitno namenjena le domačim potrebam. Rudarjenje s fužinarstvom, ki je bilo še živo v Valvasorjevem času in v 18. stoletju, je v začetku 19. stoletja že propadlo, presahnila pa je tudi prodaja prediva litijskim vrvarjem, ki so izdelovali vrvi za čolnarje na Šavi.²⁵ Po površini je bilo v občini največ (1253 oralov in 1365 oz. s kasnejšim popravkom 522 kvadratnih sežnjev, tj. skupno nekaj več kot 721 ha) t. i. visokega gozda,²⁶ sledili pa so poljska zemljišča (556 oralov, 465 oz. s popravkom 212 kvadratnih sežnjev, torej okoli 321 ha) in pašniki (nekaj manj kot 446 oralov, 257 ha). Travnikov je bilo 72 oralov in 660 oz. 605 kvadratnih sežnjev, približno 42 ha), travnikov s sadnimi drevesi pa le 55 oralov in 516 (478) kvadratnih sežnjev (32 ha). Neobdelanih in gospodarsko neizkoriščenih zemljišč, med katerimi so bile stavbne parcele, ceste, poljske poti in potoki, je bilo še sto oralov (57,5 ha).²⁷ Glavni poljski pridelki so bili pšenica, rž,²⁸ ječmen in oves, kmetovalci pa so pridelovali tudi proso, ajdo, krompir in deteljo ter na travnikih »sladko« in »kislo krmo«. V gozdu je bilo največ bukovih dreves, smrekovine in rdečega bora, sadna drevesa na travnikih pa so dajala sadje. Kmetje so poleg tega na poljskih površinah in vrtovih pridelovali najnujnejše za domačo rabo: zelje, lan, repo, stročnice, korenje in tako dalje, vendar v tako majhni meri, da popisovalci teh pridelkov niso vključili v katastrsko cenitev. Zanimivo, da naj bi to – kot so menili cenilci – veljalo tudi za lan, ki so ga nekdanj uspešno trli za predivo za vrvi. Prodaji prediva je bil v predhodnih stoletjih celo posvečen sejem pred sv. Andrejem, t. i. »predvidan«, ki ga pa cenilci v katastru niso omenjali.²⁹

Opis kmečkih del in obdelovanja zemljišč je bil v cenilnem operatu za Vače podoben kot v cenilnih operatih drugih katastrskih občin, saj so bili ti oblikovani precej shematično. Ocenjevalci so pohvalno

prikazovali prizadevanja kmetovalcev za čim večji pridelek, ugotavljali, da so ti z »izbranimi semeni« sejali in sadili »najboljše možne rastline« ter orali in rahljali prst »s precej močnimi zamahi«. Polja so gnojili z živinskim gnojem, ob poganjanju posevkov spomladi pa so jih ženske s »prizadevno vztrajnostjo« primerno oplele. Travnike v bližini hiš, potokov in cest naj bi na »naraven način« namakali, v ostalem pa naj bi bili travniki – tako kot pašniki in gozdovi – »prepuščeni naravi«. Podobno naj bi bilo – razen ob »spomladanskem čiščenju« – tudi s travniki s sadnim drevjem, saj s sadnih dreves »niso vedno očistili niti gosenic«. ³⁰ Sicer pa naj bi bili po mnenju katastrskih ocenjevalcev nižje rastje, visoka, marsikje neugodna lega ter pobiranje desetine v naravi, zaradi česar so bila polja prikrajšana za »del slame kot gnojilo«, omembe vredna ovira za dvig »kulture tal«. Vrste zemljišč z izjemo travnikov, ki so imeli v primerjavi s polji malo površine, naj bi bile pri tem v ugodnem medsebojnem razmerju. Orna zemlja je po površini ustrezno sledila gozdovom, pašniki, travniki in travniki s sadnim drevjem pa poljem. Vseeno naj bi število živine in za delo sposobnih ljudi ne dopuščalo nadaljnje širitve kmetijskih »gospodarstev«, pri posameznih poljedelskih opravilih – na poljih, travnikih in pri mlačvi – pa naj bi kmetovalci dosegali običajne donose.³¹

Pridelovalni koledar je bil seveda podoben kot drugod v nekoliko višjih legah Kranjske. Pšenico in rž so kmetovalci sejali pred »polovico oktobra«, proso sredi maja, ječmen, oves in deteljo konec marca, ajdo med 20. in 30. julijem, krompir pa so sadili v začetku maja. Pšenico so želi v začetku avgusta, ječmen proti sredi julija, oves in proso proti koncu avgusta, ajdo v začetku oktobra. Rž so spravljali proti sredi julija, deteljo konec junija in septembra ter krompir kopali proti sredi oktobra. Seno so kosili v začetku junija in otavo v začetku oktobra, travnike, primerne za eno samo košnjo pa v drugi polovici avgusta.³² Koruze v cenilnem operatu niso omenjali. Pridelki so bili po oceni popisovalcev običajno dobre kvalitete in po ceni primerljivi s pridelki sosednih občin, prodajali pa so jih zvečine v sosedstvo, trgovcem, mlinarjem ali celo »vse do Moravč«. Seno so porabili doma za živinsko krmo, les za drva in drugo kurjavo pa nabirali v gozdu. Dobre kvalitete in namenjeno samo domačim potrebam naj bi bilo tudi seno s travnikov s sadnim drevjem, ki je služilo za »sladko krmo«. Domači porabi je bilo prav tako namenjeno sadje (jabolka, hruške in slive), ki naj bi ga zvečine »použili« kmetovalci z ožjimi in širšimi družinskimi člani.³³

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam, & 14. Benedik, *Vače*, str. 10, 14. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 326–327.

²⁶ Po terminologiji iz konca 18. stoletja so bili »visoki gozdovi« gozdna področja, primerna za redno gospodarjenje. Gl.: Valenčič, *Gozdarstvo*, str. 419–420.

²⁷ SI ARS, AS 176, k. o. Vače, cenilni operat, L327PZ, Uvod, & 8. 1 oral (1 Joch) = 1600 kvadratnih sežnjev = 5754 kvadratnih metrov.

²⁸ V cenilnem operatu nemško: Korn, kar pomeni »žito« (nemško: Getreide). Toda v 19. stoletju so izraz zaradi razširjenosti rži in njenega pomena za prehrano prebivalstva v vsakdanji rabi uporabljali tudi za rž oz. nemško: Roggen. Gl.: *Deutsch-Slowenisches Wörterbuch*, Herausgegeben auf Kosten des Hochwürdiges Fürstbischofes von Laibach Anton Alois Wolf, Erster Teil (A–L), Laibach 1860, str. 886: Kornacker, der, polje za žito, za rež dobro, žitno polje, rež; der mit Korn angebaut war, režišče, režiše.

²⁹ Benedik, *Vače*, str. 10.

³⁰ SI ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k.o. Vače, cenilni operat, L 327PZ, Uvod, & 10.

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

³³ Prav tam, & 11.

Mlin na Vidrnici danes (foto: Zvonimir Kolenc).

V posestnem pogledu so bila poljska zemljišča s travniki in pašniki – kot povsod – zakonsko razdeljena v dominikalna, ki naj bi jih zemljiški gospodarje obdelovali v lastni režiji, in rustikalna, ki so jih obdelovali kmetje – podložniki. Kmetije so bile različno velike: tri so bile večje od hube (cele kmetije ali grunta). Ena je obsegala hubo in pol v izmeri 36 oralov (20,7 ha), druga hubo in eno tretjino v obsegu 22 oralov (12,6 ha), tretja pa hubo in eno četrtino (34 oralov, 19,5 ha). 27 je bilo celih hub (kmetij – gruntov), ki so obsegale od 28–56 oralov (od 16 ha do 32 ha), 2 sta bili tričetrtinski z 20 do 27 orali (11,5 ha – 15,5 ha), 28 je bilo polovičnih s 7–40 orali (4 ha – 23 ha), 2 sta bili dvotretjinski s 16 – 19 orali (9 ha – 11 ha) in 2 četrtinski s 25–28 orali (14 ha – 16 ha). 38 je bilo še tretjinskih hub s 6–10 orali (3,4 ha – 5,7 ha), 30 pa kajžarjev in bajtarjev. Na večjih kmetijah naj bi imeli po dve dekli in dva hlapca oz. enega hlapca in enega pastirja.³⁴

Podložniki so bili razdeljeni med različna zemljiška gospostva. Zemljiška gospostva so bila: župnija Vače, župnijska cerkev sv. Andreja, cerkvi sv. Florijana v Gori in sv. Egidija, gospostva Ponoviče, Stična in Mekinje, graščine Dol pri Ljubljani, Tuštanj, Kandrše, Češnjice pri Moravčah, Belnek pri Drtiji, Zalog pri Moravčah in celo precej oddaljene Bokalce (Stroblhof) pri Ljubljani. Zemljiški gosposki naj bi bili še imenje Höffern in Lambergov kanonikat pri ljubljanski stolnici, omenjeni pa so bili tudi kmetje svobodnjaki. Desetino so pobirali: župnija Vače, gospostvo Ponoviče, graščina Križate (Kreuzdorf) pri Kandršah, cerkev sv. Florijana, dvorec grofov Witzensteinov v (Spodnjem) Hotiču,

Matija Avbelj iz Hrastnika, Anton Ustar iz Slivne, Andrej Avbelj iz Bitič in Jože Krulc iz Bukovce (Ržišče). Odvetniška gosposka (Vogteiherrschaft) je bilo gospostvo Stična.³⁵

V katastrski občini je bilo najmanj njiv prvega kakovostnega razreda (vsega 11 oralov, 209 kvadratnih sežnjev, tj. 6,4 ha). Te so bile zvečine na ravninah v neposredni bližini vasi ali pa na lahno proti jugu (»proti Savi«) nagnjenih pobočjih. Obdelovali so jih v triletnem kolobarju, in sicer tako, da so prvo leto na tretjini močno pognojene zemlje zasejali proso, na dveh tretjinah pa pšenico in ajdo. Drugo leto zemlje niso gnojili, tretjino oralov pa so posejali s pšenico in deteljo ter dve tretjini z ržjo in ajdo. Tretje leto so dvotretjinsko pognojili in na tretjini zemlje posejali ječmen in ajdo, na tretjini deteljo, na tretjini pa posadili krompir. Na njivah prvega razreda so v povprečju pridelali približno 246 litrov pšenice, 172 litrov rži, 125 litrov ječmena, 125 litrov prosa, 376 litrov ajde, 755 litrov krompirja in 5,56 centov (okoli 313 kilogramov) detelje na oral. Vrednost bruto pridelka naj bi bila 30 goldinarjev 48 1/4 krajcarja na oral, največ dohodka pa je bilo – preračunano v goldinarje – od pšenice, ajde in koruze.³⁶

³⁵ Prav tam, & 12. Večina gospostev je v cenilnem operatu navedena v nemščini. Pri ugotavljanju, za katera gospostva gre, in pri ugotavljanju njihovih sodobnih imen sta mi lju-beznivo pomagala dr. Marko Štuhec in dr. Boris Golec, ki me je prijazno opozoril še na nekatere druge netočnosti in pomanjkljivosti. Obema se najlepše zahvaljujem.

³⁶ Količine so v cenilnem operatu navedene v avstrijskih me-cenih in centih. 1 mecen = 2 mernika = 61,5 litra, 1 cent pa 56 kilogramov. Cene posameznih kultur pa so bile nasled-nje: 1 mecen pšenice 2 goldinarja 15 krajcarjev, 1 mecen rži 1 goldinar 23 krajcarjev, 1 mecen ječmena 1 goldinar 12 krajcarjev, 1 mecen prosa 1 goldinar 20 krajcarjev, 1 mecen

³⁴ Prav tam, & 12, & 3,

V triletnem kolobarju so obdelovali tudi njive drugega kakovostnega razreda. Teh naj bi bilo 136 oralov 1206 kvadratnih sežnjev (79 ha), glede na lego, sestavo tal, klimatske razmere in donos pa naj bi se po mnenju ocenjevalne komisije malo razlikovale od njiv prvega razreda. Na njivah drugega razreda so – kot na njivah prvega razreda – prvo leto eno tretjino pognojene zemlje posejali s prosom in dve tretjini s pšenico in ajdo. Drugo leto niso gnojili, na dveh šestinah oralov pa so sejali pšenico in deteljo, na treh šestinah rž in ajdo in na eni šestini oves. Tretje leto so zopet dvotretjinsko pognojili in na eni tretjini sejali ječmen in ajdo, na drugi tretjini deteljo, na tretji pa sadili krompir. Na njivah drugega kakovostnega razreda so povprečno pridelali približno 303 litre pšenice, 113 litrov rži, 109 litrov ječmena, 55 litrov ovs, 109 litrov prosa, 276 litrov ajde, 615 litrov krompirja in 4,44 centa (248 kilogramov detelje) na oral, denarna vrednost bruto pridelka pa naj bi bila 24 goldinarjev 33 $\frac{3}{4}$ krajcarja na oral.³⁷

Največ – 374 oralov 744 kvadratnih sežnjev, torej skoraj 215,5 ha – je bilo njiv tretjega razreda. Tudi te so obdelovali v triletnem kolobarju, prvo leto kot njive prvega in drugega razreda, drugo leto pa so po tretjinskem gnojenju sejali na tretjino oralov pšenico in deteljo, na tretjino rž in ajdo in na tretjino ječmen in deteljo. Tretje leto so tretjinsko pognojili, hkrati pa na eni tretjini sejali oves, na tretjini deteljo, na tretjini pa sadili krompir. Na njivah tretjega razreda so povprečno pridelali okoli 123 litrov pšenice, 54 litrov rži, 70 litrov ječmena, 82 litrov ovs, 70 litrov prosa, 136 litrov ajde, 371 litrov krompirja in 3,33 centov (186 kilogramov) detelje na oral, kar naj bi bilo skupaj vredno 14 goldinarjev 37 krajcarjev. Njiv zadnjega – četrtega razreda je bilo 33 oralov 1253 kvadratnih sežnjev, skupno 18,9 ha. V to kategorijo so spadala strma, vetrovom in drugim »škodljivim klimatskim vplivom« izpostavljena zemljišča med pašniki in gozdom. Kot njive višjih treh razredov so kmetovalci tudi njive četrtega razreda prvo leto močno pognojili, pri tem pa na polovici oralov zasejali rž in na drugi polovici posadili krompir. Drugo leto niso gnojili, sejali pa so oves. Tretje leto so polovično pognojili, zasejali pa prašno (spomladansko – jaro) ajdo. Pridelek na njivah četrtega razreda je bil seveda precej manjši kot na njivah drugih kategorij. Kmetovalci naj bi na teh njivah povprečno pridelali le mecen (61,5 litra) rži, 2 mecen (123 litrov) ovs, 1 mecen in 43/64 (skoraj 100 litrov) prašne ajde in 5 mecenov (327,5 litra) krompirja na oral. Količinam primerna naj bi bila tudi vrednost bruto pridelka: 5

goldinarjev in 50 $\frac{1}{4}$ krajcarja.³⁸ Paša na požetih poljih bi naj v »tej občini ne bila običajna«, slamo pa so porabili za krmo, strešno kritino in steljo.

Travniki so bili razdeljeni v tri kakovostne razrede, največ – 53 oralov, 1210 kvadratnih sežnjev – 31,3 ha) pa je bilo travnikov drugega kakovostnega razreda. V nasprotju z v bližini stanovanjskih hiš, potokov in cest nahajajočimi se travniki prvega razreda (8 oralov, 1280 kvadratnih sežnjev – okoli 5 ha), so bili travniki drugega razreda zvečine na gričevnatih zemljiščih ali med goščavjem in gozdom. Trava na teh travnikih je bila gosta, srednje visoka in »sladka«, občasno – ob ugodnih vremenskih razmerah so jo, kot na travnikih prvega razreda, kosili po dvakrat, večkrat pa jo je jeseni popasla živina. Na travnikih drugega razreda so na en oral pridelali 12 centov (672 kilogramov) sladkega sena, kar je bilo po oralu precej manj kot na travnikih prvega razreda: na teh so namreč pridelali 24 centov (1344 kilogramov) sladkega sena in 12 (672 kilogramov) centov sladke otave po oralu. Travnikov tretjega kakovostnega razreda je bilo 9 oralov, 1217 kvadratnih sežnjev – torej 5,7 ha, ležali pa naj bi v kotanjah s kisljo, glinasto prstjo. Trava na teh travnikih naj bi bila sicer visoka, a kislja, kosili pa so jo dvakrat letno in nakosili 12 centov (672 kilogramov) kislega sena in 6 centov (336 kilogramov) kisle otave. Vrednost pokošenega sena in otave na travnikih prvega kakovostnega razreda je bila povprečno 15 goldinarjev na oral, sena s travnikov drugega razreda 5 goldinarjev 24 krajcarjev na oral ter kislega sena in kisle otave na travnikih tretjega razreda 5 goldinarjev 42 krajcarjev na oral.³⁹

Še manj krme in sena kot s travnikov tretjega kakovostnega razreda je bilo s pašnikov, ki so se nahajali med njivami in po gričevnatih pobočjih in bili delno poraščeni z »nekoristnim« goščavjem. Trava na pašnikih je bila nizka, toda gosta in sladka in zato za živino »zdrava« in hranljiva. Pašnike so cenilci razdelili v dva razreda. Na pašnikih prvega razreda v obsegu 86 oralov 1437 kvadratnih sežnjev, so kmetovalci nakosili 4 cente (224 kilogramov) sladkega sena v vrednosti 1 goldinarja 48 krajcarjev po oralu, na pašnikih drugega razreda (358 oralov 104 kvadratna sežnje), ki so ležali na strmih pobočjih in gričevnatem terenu, pa le 2 centa (112 kilogramov) sladkega sena v vrednosti 54 krajcarjev na oral, saj je bila trava tu redka.⁴⁰ Povsem drugačna je bila seveda kvaliteta travnikov s sadnim drevjem, na katerih naj bi nakosili 18 centov (okoli 1000 kilogramov) sladkega sena in 9 centov (504 kilograme) sladke otave na oral. Skupna vrednost pridelka na teh pašnikih (s sadjem vred) naj bi bila 18 goldinarjev 48 $\frac{1}{4}$ krajcarja na oral, od tega vrednost sadja

ajde 1 goldinar 3 krajcarje, 1 mecen krompirja 16 krajcarjev in 1 cent detelje 27 krajcarjev. SI ARS, AS 176, k. o. Vače, cenilni operat, L 327 PZ, Schätzung des Natural – Ertrages in der Gemeinde Waatsch, & 3.

37 Prav tam.

38 Prav tam.

39 Prav tam, & 4.

40 Prav tam, & 5.

Vače s severne strani (foto: Peter Vodopivec).

7 goldinarjev 42 krajcarjev. Sadje (jabolka, slive in hruške) so, kot že omenjeno, kmetje pojedli kar doma, saj naj bi bilo »navadne kvalitete« in bi za kaj drugega niti ne bilo uporabno.⁴¹ Žganjekuha v cenilnem operatu ni bila omenjena, čeprav so v vaški občini – podobno kot drugod – del domačega sadja prav gotovo porabili tudi za kuhanje žganja.

Več težav kot pri popisovanju in ocenjevanju ornih zemljišč, travnikov in pašnikov so imeli popisovalci in cenilci pri popisu in oceni stanja v gozdovih, saj o tem, kakšne so bile predhodne razmere, niso imeli poročil in podatkov, hkrati pa ni bilo tudi nobenega pravega načrta za gospodarjenja z gozdovi. O »boljšem gozdnem gospodarstvu« in dolgoročnejši porabi lesa naj bi pač nihče ne razmišljal, zato čas za koriščenje gozda ni bil točneje določen in so vse vrste lesa sekali v vseh letnih časih. V vaški občini je prevladoval visoki gozd z bukvijo, nekaj je bilo tudi smrek in drugih drevesnih vrst. Običajni metodi koriščenja gozda sta bili prebiralna in gola sečnja, torej sečnja posameznih ali skupin dreves ter sečnja vseh dreves na določeni površini, les pa so lastniki gozdnih parcel (vseh je bilo 73) zvečine porabili za kritje lastnih potreb pri kurjenju in gradnji ali pa ga na Vačah prodajali lesa potrebnim prebivalcem občine. Cenilci so tudi gozdove razdelili v dva razreda: gozdovi prvega razreda so rasli na globoki in rodovitni zemlji, njihova lega pa ni bila »prestrma« in za sečnjo ne težko dostopna. Seštava teh gozdov naj bi bila »precej enovita«, čeprav

naj bi zaradi nerednega prebiranja v njih rasla drevesa vseh starosti. Gozdovi drugega razreda pa so rasli na strmih, kamnitih pobočjih in bili za koriščenje težje dostopni. Tudi v teh gozdovih je prevladovala bukev.⁴² V katastrski občini Vače naj bi – po cenilnem operatu – gozdovi lastnikom ne prinašali večjega dohodka, lesna trgovina pa še ni imela tistega pomena, kot ga je imela pozneje.

Na osnovi vsega povedanega lahko tako ugotovimo: prebivalci katastrske občine Vače so v prvi polovici 19. stoletja živeli skoraj izključno od kmetijstva, saj so različne neagrarne dejavnosti (fužinarstvo, rudarjenje, trgovina in razne obrti), s katerimi so se v predhodnih stoletjih ukvarjali njihovi dedje in pradedje, do začetka 19. stoletja že propadle. Glavni vir dohodka in preživetja je bilo zato poljedelstvo. Če poskušamo izračunati približno denarno vrednost enoletnega bruto pridelka v občini, dobimo naslednjo sliko: vrednost povprečnega bruto pridelka na njivah prvega kakovostnega razreda je bila po oceni katastrskih cenilcev 30 goldinarjev 48 $\frac{1}{4}$ krajcarjev za oral, kar znese pri 11 oralih in 209 kvadratnih sežnjih nekaj manj kot 343 goldinarjev. Vrednost povprečnega bruto pridelka na njivah drugega kakovostnega razreda je bila 24 goldinarjev 33 $\frac{3}{4}$ krajcarja na oral, kar znaša pri 136 oralih 1206 kvadratnih okoli 3150 goldinarjev. Njiv tretjega kakovostnega razreda je bilo 374 oralov 744 kvadratnih sežnjev, vrednost povprečnega bruto pridelka pa naj bi bila 14 goldinarjev 37 krajcarjev na oral,

⁴¹ Prav tam, & 7.

⁴² Prav tam, & 6.

skupaj približno 5466 goldinarjev. Vrednost na njivah četrtega kakovostnega razreda pridelanega bruto pridelka (33 oralov 1253 kvadratnih sežnjev površine, 5 goldinarjev 50 $\frac{1}{4}$ krajcarja na oral) pa je bila v skupnem seštevku skoraj 198 goldinarjev. Kmetovalci vaške katastrske občine so potemtakem na vseh njivskih površinah pridelali za približno 9200 do 9300 goldinarjev bruto pridelkov letno. Da bi si vsaj malo predstavljali, koliko je bilo to in kaj je to pomenilo, pogledajmo tedanje plače mestnih uradnikov, vzgojiteljev, profesorjev in zdravnikov: pisar prvega razreda je imel v prvi polovici 19. stoletja plačo 300 goldinarjev letno. Slovníčar in leksikograf Anton Murko je, ko je služboval kot vzgojitelj pri grofu Wickenburgu v Gradcu, za leto dni prejel 400 goldinarjev. Gimnazijski profesor je zaslužil do 600 goldinarjev na leto, mlajši profesor ljubljanskega liceja, okrožni komisar drugega razreda in vodja licejske knjižnice v Ljubljani Matija Čop pa so imeli 800 goldinarjev letne plače (Čop je imel ob tem še brezplačno stanovanje). Povprečen dohodek samostojnega zdravnika je bil približno 800 goldinarjev letno. Od 100 do 200 goldinarjev več so zaslužili srednje stari in starejši profesorji ljubljanskega liceja, medtem ko je univerzitetni profesor na Dunaju zaslužil celo do 1500 goldinarjev na leto.⁴³ Vrednost letnega bruto pridelka na vseh njivah vaške katastrske občine bi torej ustrezala letnemu dohodku 31 pisarjev prvega razreda. Prav toliko je na leto zaslužilo 11 do 12 zasebnih zdravnikov ali nekaj manj kot 16 gimnazijskih profesorjev, približno toliko pa je znašala tudi letna plača 9 do 10 licejskih profesorjev srednjih let oziroma 6 do 7 (starejših) profesorjev dunajske univerze.

Kmetijstvo je ostalo glavna gospodarska panoga in glavni vir dohodka prebivalstva na Vačah in v sosednjih naseljih še več kot stoletje, gospodarsko pa je občina, prvotno trgovsko in prometno usmerjena proti severu, proti Moravčam in Kamniku, vse bolj težila proti Savi, hkrati pa tudi proti Litiji in Zagorju, mimo katerih je sredi 19. stoletja stekla železnica.

LITERATURA

- Benedik, Valentin: *Vače, Prazgodovinska naselbina, trg in župnija*. Vače : Župnijski urad na Vačah, 1972.
- Benedik, Valentin: *Hiše na Vačah in njih prebivalci s stanjem 31. 12. 1978*. Vače : Župnijski urad na Vačah, 1972 (www.vace.si/BENEDIKH.htm).
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Mal, Josip: Privilegiji trga Vače. *Carniola* 1912, str. 116–158.
- Melik, Vasilij: Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi. *Zgodovinski časopis* 39, 1985, str. 67–73.
- Novak, Janja: *Preska v luči franciscejskega katastra*. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1987 (diplomska naloga na Oddelku za zgodovino FF v Ljubljani).
- Roblek, Polona: *Preddvor v luči franciscejskega katastra*. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002 (diplomska naloga na Oddelku za zgodovino FF v Ljubljani).
- Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, II. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1964.
- Sinobad, Jurij: Radovljica v luči franciscejskega katastra. *Radovljiški zbornik* 1992. Radovljica : Skupščina občine Radovljica, 1992.
- Vahčič, Jasna: Prispevek k zgodovini Rimskih toplic na preloma iz devetnajstega v dvajseto stoletje. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1988 (diplomska naloga na Oddelku za zgodovino FF v Ljubljani).
- Valenčič, Vlado. Gozdarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, Zgodovina agrarnih panog I. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Zupančič, Jože: *Pred sto leti je požar uničil Vače* (www.vace.si/pozar.htm)

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 14, Gubernij v Ljubljani, reg. VIII, fasc. 12.

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Vače, mape, L 327 PZ, L 327 PT, k.o. Rovišče, mape.

⁴³ Melik, Nekaj o cenah, plačah in kulturi, str. 69–70.

S U M M A R Y

Vače before the great fire of 1834. Vače and the surrounding settlements in the documents of the Franciscan Cadastre

Drawing on the assessment protocol of the Franciscan Cadastre, the author describes the conditions in the cadastral municipality of Vače during the 1830s. Comprising only the settlements of Ržišče, Slivno, Klenik and Potok, together with a few houses and fallows no more than one hour's walk away, the Vače cadastral municipality was significantly smaller than the Parish of Vače. At the time the municipality counted 863 inhabitants who resided in 135 houses. The latter and agricultural buildings were mostly wooden constructions with thatch roofs.

According to the assessment protocol, all inhabitants of Vače engaged in agriculture during the 1830s. The remaining few who engaged in handicrafts did so for domestic use. Mining and ironworks, still prominent industries in the 17th and 18th century, had died out by the early 19th century, as had sales of yarns to Litija's rope-makers who supplied the Sava River ferrymen. Apart from the above listed and the mill on the Vidrnica stream, there were no longer any other noteworthy handicrafts practiced in the area. The main crops included wheat, rye, barley and oats, followed by

millet, buckwheat, potatoes, clover, as well as »sweet« and »sour« fodder. Meadows and gardens were also used for the production of the most essential food crops for domestic consumption (cabbage, flax, turnip, legumes, carrots, fruits, etc.). However, such agricultural activity was carried out on such a small scale that the produce was not included in the cadastral survey. Livestock was somewhat more numerous, as the assessment protocol counted 223 oxen, 158 cows, 88 calves, 300 sheep, 302 swine and 11 horses, but even in this case farmers only sold small quantities of meat and animals at trade fairs. The closest market was in Kamnik.

In the end the author concludes that the cadastral municipality of Vače produced about 9.200 to 9.300 florints gross crops yearly on approximately 321 hectares of fields divided into four classes (with the majority being classified as third class agricultural land). The value of annual gross crop production in all fields belonging to the cadastral municipality thus equalled the income of 31 first-class scribes or 11–12 private physicians in Carniola; it was slightly lower than the income of 16 gymnasium teachers and roughly the equivalent of the earnings made by 9–10 lyceum professors in Ljubljana or 6–7 (senior) professors at the University in Vienna. Initially, the cadastral municipality of Vače was a north-bound trade and transport hub gravitating towards Moravče and Kamnik. However, since the advent of the railway in the mid-19th century, its economy began to gravitate towards the Sava River, Litija and Zagorje.